

ТІНЬОВІ ДОХОДИ ТА ПЕНСІЙНА СИСТЕМА УКРАЇНИ

У статті розглянуто вплив тіньових доходів на рівень надходжень до пенсійної системи України. Охарактеризовано основні демографічні показники, що збільшують обсяг пенсійних видатків та рівень мінізації економіки, що веде до збільшення дефіциту Пенсійного фонду. Запропоновані напрямки щодо легалізації заробітних плат шляхом удосконалення законодавчої бази, зменшення фіскального тиску, запровадженням другого рівня пенсійного забезпечення, запровадження світового досвіду

Ключові слова: пенсійне забезпечення, пенсійні виплати, доходи Пенсійного фонду, тіньова заробітна плата.

ВСТУП

Пенсійне забезпечення - один із видів соціального забезпечення непрацездатних громадян України. Воно є важливою сферою соціальної політики держави, оскільки пенсійні виплати єдине джерело доходу для багатьох мільйонів осіб. Проблематика наповнення бюджету Пенсійного фонду України є актуальним питанням, адже витрати на соціальний захист зростають щорічно у зв'язку з складною демографічною ситуацією в Україні та високим рівнем тіньової економіки в країні.

Дослідження впливу тіньових заробітних плат на пенсійну систему присвячено праці Гашинського О., Аведян Л.Й., Кузьменко М.В., Ярова В.В., Рад Н.С., Агнелко І.В. Литвиненко В. розглядає проблему зниження фонду оплати праці та вплив на формування надходжень. Луніна І. виокремлює значення пенсійних видатків для державних фінансів. Свенціцькі М. здійснив прогноз щодо демографічних та фінансових показників та їх вплив на пенсійну систему України. Водночас, не дивлячись на значну кількість публікацій, присвячених як недолікам сучасної пенсійної системи в Україні, так і обґрунтуванню напрямів її вдосконалення, зазначена проблематика до цього часу залишається гостроактуальною як для держави, так і для суспільства.

У дослідженні використовується системний підхід – для розкриття визначення пенсійної системи та тіньових доходів, діалектичний метод пізнання – для встановлення причин і наслідків впливу на систему пенсійного забезпечення; статистичного аналізу – для дослідження, порівняння й оцінки показників функціонування системи пенсійного забезпечення;

Метою статті є дослідження видаткової частини пенсійного забезпечення, вплив демографічних факторів та тіньової економіки. Окреслення пропозицій щодо зменшення обсягів тіньових доходів та збільшення надходжень в пенсійну систему.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Одним із найважливіших напрямів державних видатків є видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення. Значна частина цих коштів спрямовується до Пенсійного фонду України, враховуючи необхідність фінансового забезпечення із перерахунку пенсій та підвищення їх розміру, забезпечення мінімальних пенсій у розмірах, що відповідають прожитковому мінімуму для осіб, які втратили працездатність.

Важливою особливістю державних фінансів України є високий рівень видатків на пенсійне забезпечення, який у 2008 -2011 рр. становив від 15,6 до 18,1% ВВП. Порівняймо: аналогічний середній показник у постсоціалістичних країнах Європи у 2010р. 8,5% ВВП (від 6,6% ВВП у Литві до 10,3% у Болгарії), а максимальний у розвинутих країнах Європи(Італія, Франція, Греція) не перевищував 13,7% ВВП.

Упродовж останнього десятиліття видатки Пенсійного фонду значною мірою забезпечувались завдяки збільшенню участі в їх фінансуванні державного бюджету – із 1,9% ВВП у 2002 році до 6,5% ВВП у 2005 р. та 4,4% ВВП у 2011р.[5]

Якщо 2003 року за рахунок страхових внесків роботодавців та найманих працівників було профінансовано близько 85% видатків Пенсійного фонду України, то з 2005 р. – лише 72 до 43%.

Дана тенденція є наслідком :

- 1) Складної демографічної ситуації в країні та збільшенням рівня виплат на пенсії, що збільшує витрати;
- 2) Великих обсягів тіньової економіки та зниженням рівня заробітної плати, що значно зменшує власні надходження Пенсійного фонду [5].

Демографічна ситуація в Україні характеризується збільшенням групи осіб непрацездатного віку, станом на

2012 р. кількість пенсіонерів становить 13,8 млн. осіб, що становить 31% загальної кількості населення країни. [11] З збільшенням кількості непрацездатних осіб зростають і розміри пенсій, наприклад в 2012 р. в порівнянні з попереднім роком середній розмір виплати збільшився на 17,4% [11], [12]. Це призводить до збільшення навантаження на осіб працездатного віку, що сплачують внески на соціальне страхування. В Україні співвідношення працюючих та пенсіонерів становить майже один до одного (98%): на 13,8 млн. пенсіонерів приходить 14 млн. платників внесків. В Естонії таке співвідношення становить 69%, Польщі і Німеччині – 48, Франції – 38% [9]. За прогнозами до 2050 рр. кількість пенсіонерів збільшиться на 0,8 млн. осіб (майже весь цей приріст буде забезпечено збільшенням кількості пенсіонерів за віком) і досягне 14,6 млн. осіб. Тобто кількість пенсіонерів буде на чверть більшою, ніж кількість платників пенсійних внесків [9].

Слід зауважити, що в Україні за даними Державної служби статистики кількість безробітних станом на 2012 р. зафіксована на рівні 506,8 тис. осіб. [11] Дана тенденція, звичайно, негативно впливає на стан надходжень, адже основне джерело наповнення бюджету Пенсійного фонду України (понад 95%) – це відрахування з фонду оплати праці. А зниження рівня безробіття на 50% дало б змогу значно збільшити обсяг внесків, і відповідно зменшити навантаження на суспільство.

Тіньова зайнятість (використання праці найманих робітників без укладання трудової угоди) і тіньова заробітна плата (так звана зарплата «в конвертах») – це ті явища, що міцно увійшли в наше життя та набули величезних масштабів. Тіньова економіка здійснює безпосередній вплив на економіку країни та на соціальні гарантії громадян [7]. За даними вітчизняних вчених, нелегальні зарплати в Україні становлять більш ніж 140 мільярдів гривень. Це означає, що приблизно 50 мільярдів гривень не потрапляє до Пенсійного фонду. Як відомо, дефіцит Пенсійного фонду складає за 2012 р. 30,1 мільярди гривень [1], [12].

Основними напрямками впливу тінізації економіки на пенсійні відносини є:

1. Високий фіскальний тиск;
2. Відсутність дієвого механізму;
3. Відсутність ефективних запобіжників;
4. Правова неврегульованість;
5. Знецінення пенсії як стимулу;
6. Низький статус пенсіонера;
7. Низька правова свідомість. [7]

На сьогоднішній день майже третина працездатного населення країни отримує доходи у секторі незареєстрованої зайнятості. Однією з причин приховування заробітної плати, на думку платників, є високі ставки відрахувань до Пенсійного фонду, що в разі їх виплати унеможлиблює високу прибутковість їх підприємств. На відміну від зарубіжних країн, в Україні відрахування до Пенсійного фонду вважають чистими витратами працівника та роботодавця (33,2% фонду оплати праці в нашій країні зі, скажімо, 16% — у Польщі, 19,5% — у Чеській Республіці чи 8,75% — у Хорватії)[1]. Якщо відрахування до пенсійних фондів завеликі, то люди не бачитимуть сенсу віддавати свої кровні і формуватимуть тіньову економіку з "чорними" зарплатами. [3] Починаючи з 2009 року коли наша держава перебувала в фінансовій кризі, і донині середньооблікова чисельність найманих працівників зменшилась майже на 900 тис. осіб. Крім того, більш ніж на 500 тис. осіб скоротилася кількість фізичних осіб – підприємців, які сплачують єдиний соціальний внесок. Все це впливає на стан надходжень до бюджету Фонду.[4]

Іншою причиною поширення тіньової зайнятості є прагнення роботодавців знизити витрати та «сховати» доходи від оподаткування. Зокрема, на легальних підприємствах «чесно» зароблена платня виплачуються працівникам з порушенням чинного порядку оплати праці. Так, фактично виплачені зарплата, премії, допомоги тощо значно перевищують офіційно зафіксовані у бухгалтерських документах суми.

З метою ухилення від оподаткування створюються й нелегальні (незареєстровані) підприємства, фірми, цехи тощо, які не проходять державної і податкової реєстрації, продукція і фінансові потоки яких не обліковуються, а доходи працівникам виплачуються, обминаючи встановлений порядок касового обслуговування. За деякими оцінками, сьогодні в тіні знаходиться близько половини українських зарплат, через що Україна щорічно втрачає приблизно 10 мільярдів гривень податків [2]. Наприклад, за даними Пенсійного фонду на разі отримують мінімальну заробітну плату близько 1,8 млн. осіб. Найбільше таких саме у Києві – 190 тис. осіб, але традиційно саме у столиці найвища порівняно з усіма регіонами заробітна плата. За видами економічної діяльності найменшу оплату праці демонструють підприємства, пов'язані з із готівковим обігом: готелі, ресторани, підприємства роздрібною торгівлі, тобто ті підприємства, де як правило найвища заробітна плата. Багато випадків, коли на підприємстві зафіксовано 99% працівників з мінімальною заробітною платою, в тому числі чимало і керівників [4].

В Україні поширеним явищем перебування у секторі тіньової економіки є те, що для населення є знецінення пенсії як стимулу, оскільки на сьогодні половина українських пенсіонерів живуть за межею бідності. В Україні проживають 13,7 млн. пенсіонерів, з яких 2,8 млн. продовжують працювати. Розмір пенсій постійно підвищується (в зв'язку із зміною прожиткового мінімуму, зростанням середньої заробітної плати, за окремими рішеннями уряду), а з 1 травня 2012 року пенсії, призначені до 2008 року, перераховані із застосуванням показника середньої заробітної плати в Україні за 2007 рік. Підвищено пенсії військовослужбовцям, ветеранам війни та членам сімей померлих інвалідів війни, постраждалим від Чорнобильської катастрофи, іншим громадянам. Незважаючи на це,

проблема бідності залишається вкрай актуальною у сфері пенсійного забезпечення [6].

Тіньова економіка, а відповідно і заробітна плата стали звичним для більшості населення явищем. Люди щодня стикаються з тіньовою діяльністю і вона не викликає практично ніякого осуду у суспільстві. Це породило певний парадокс: тіньова економіка та заробітна плата певною мірою перестали бути тіньовими, тобто схованими від суспільства і не відомими йому [7].

Катастрофічними є моральні наслідки тіньової зайнятості, оскільки саме вона деформує свідомість людей, породжує у них безнадійність і соціальний песимізм. Вже сьогодні люди не бачать перспектив поліпшення життя в майбутньому, негативно оцінюють останні роки соціально-економічного розвитку України. Зокрема, за даними опитувань Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, проведених на початку ХХІ ст., переважна більшість українців засвідчують, що в Україні не дотримуються їхніх прав, гарантованих Конституцією: на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (90% опитаних); на охорону здоров'я (81%); на повагу гідності людини (79%); на працю і на можливість цією працею заробляти на життя (79%); на соціальний захист (78%). Четверть нашої молоді вважає, що ужиттєвий рівень і якість освіти значення не мають, головне – багаті батьки, родичі або «свої люди» у владі чи в комерційних структурах [2].

Варто також зазначити, що у багатьох випадках, тіньова зайнятість фактично спрямована проти людини, оскільки справляє негативний вплив на її здоров'я та психологічно-емоційний стан. Разом з тим, вона позбавляє її права на належне пенсійне забезпечення та соціальний захист з боку держави. Адже тіньова діяльність – це за будь-яких обставин втеча від законів, свідчення їхньої недосконалості, того, що вони не виконують функцію захисту інтересів громадян

Для подолання негативних наслідків тіньової зайнятості, значного зниження її рівня, необхідно розробити та реалізувати низку заходів щодо легалізації зайнятості та заробітної плати. Аналіз нормативно-правової бази з питань легалізації зайнятості та заробітної плати дозволяє виділити декілька законодавчих актів. Зокрема, з метою зниження рівня тінізації доходів населення України, розпорядженням КМУ від 02 березня 2010 року №359-р було затверджено План заходів щодо детінізації доходів та відносин у сфері зайнятості населення. Даний План заходів передбачає здійснення моніторингу щодо: середньооблікової чисельності працівників, зокрема тих, що виконують роботи за договорами цивільно-правового характеру та за яких сплачуються податки і збори (обов'язкові платежі); розміру заробітної плати, заявленого в оголошенні про прийняття на роботу, та фактичного розміру заробітної плати з використанням інформації органів державної статистики про фактичний обсяг доходів, зокрема заробітну плату, одержану з інших джерел згідно з законодавством. Для ефективного ж обліку платників і застрахованих осіб у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування та їх ідентифікації передбачено створення Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Посилення мотивації до легальної продуктивної зайнятості, детінізація відносин на ринку праці є також одним із основних напрямів та шляхів реалізації державної політики зайнятості на 2010–2011 роки.

Не менш стратегічною метою детінізації зайнятості є й суттєве зниження рівня тінізації економіки шляхом створення сприятливих умов для залучення тіньових капіталів у легальну економіку та примноження національного багатства. Адже саме виведення на «світло» тіньових доходів сприятиме вагомому збільшенню національного інвестиційного потенціалу, матиме значний позитивний ефект для бюджетної сфери, слугуватиме зміцненню довгострокової стабільності та зорієнтованості національної економіки на стратегічний розвиток та зростання [2].

На превеликий жаль, доводиться констатувати, що в нашій країні процес легалізації доходів тривалий час залишається загальмованим. Це пояснюється двома причинами. Перша – недосконалість правової бази у сфері підприємницької діяльності та оподаткування, а друга – нестійка політична кон'юнктура та протистояння різних гілок влади протягом останніх років. Ці обставини, поєднані з корупційними явищами, призводять до того, що не лише суб'єкти господарювання, а й пересічні громадяни змушені офіційно не показувати свої реальні доходи [2].

На нашу думку, комплекс заходів детінізації вітчизняного ринку праці може містити наступні елементи:

1) Удосконалення законодавчої бази у сфері трудових відносин, що можливо шляхом застосування диференційованого підходу до оплати праці найманих працівників згідно з тарифними сітками, ставками та схемами посадових окладів [4].

2) Посилення контролю за дотриманням норм трудового законодавства, шляхом збільшення відповідальності за нелегальне працевлаштування. Користуючись досвідом зарубіжних країн, в Україні були встановлені штрафи за порушення трудового законодавства, які сягають 100–200 тисяч гривень, що для представників малого та середнього бізнесу є непосильною сумою. Наприклад, у Польщі за невідповідність трудового договору передбачено штраф, який у гривнях становить від 2,7 до 80 тисяч, а при повторному порушенні санкції значно посилюються [1].

3) Створення сприятливих умов для розвитку підприємництва – необхідно істотно спростити врегулювання податкових та митних питань, скоротити мережу відповідних інстанцій, а також кількість обов'язкових відвідувань підприємців різними комісіями та інспекціями, забезпечити неухильне дотримання принципів державної регуляторної політики усіма без винятку органами влади, впорядкувати дозвільну систему на основі європейських стандартів [2].

4) Зменшення фіскального тиску. Шляхом закріплення за Пенсійним фондом України самостійного джерела доходів, окрім страхового, не пов'язаного з фіскальним тиском. Наприклад, збільшення інших видів

податків та зборів – деяких акцизів, ПДВ. Унаслідок відсутності навантаження на фонд оплати праці у роботодавців не буде мотивації до стримання цього фонду та виводу його « в тінь» [8].

5) перспектива впровадження другого рівня пенсійного забезпечення, для чого, насамперед, для упровадження другого рівня необхідно підготувати законодавче підґрунтя. Цей процес розпочався з прийняття з 01.01.2011 р. Закону України № 2464-IV "Про збір та облік єдиного внеску", який передбачає перехід від системи пенсійного забезпечення до соціального страхування, що спростило проведення розрахунків із соціальними фондами. Це дає можливість підприємцям на рівних з іншими застрахованими особами формувати розмір пенсії, не менший від прожиткового мінімуму, а також захищати свої соціальні інтереси [1].

6) Вивчення та запровадження світового досвіду щодо обмеження масштабів тіньового ринку праці. Реалізація зазначених рекомендацій дасть змогу Україні хоча б на декілька відсотків знизити рівень тіньової зайнятості та сприятиме не лише формуванню повноцінного ринкового середовища, розвитку економіки, легалізації капіталу, процесу демократизації економіки і суспільства в цілому, а й значному підвищенню конкурентоспроможності економіки та усуненню реальних загроз національній безпеці держави. Перспективи ж подальших розробок у цьому напрямі полягають у більш структурованому та детальному описі кожного із запропонованих шляхів, розробці поетапних операцій, які б носили комплексний характер, охоплювали заходи як суто економічного, так і адміністративного, соціально-психологічного та виховного характеру; акумулювали б діяльність влади та громадян нашої держави [2].

ВИСНОВКИ

Пенсійні виплати є важливою витратною статтею державних фінансів, адже право на пенсію гарантується Конституцією. На сьогодні у зв'язку з складною демографічною ситуацією збільшуються витрати на пенсійне забезпечення. Основне джерело наповнення бюджету – це відрахування від фонду оплати праці, тому необхідним напрямом державної політики є протидія проявам тіньових заробітних плат. Це можливо зробити через застосування диференційованого підходу до оплати праці, збільшення відповідальності за нелегальне працевлаштування, зменшення фіскального тиску, запровадження другого рівня пенсійного забезпечення. Заходи щодо мінімізації проявів тіньових заробітних плат сприяли б виходу з соціальної кризи та покращенню рівня життя населення, шляхом пропорційного розподілу плати на обов'язкове соціальне страхування на всіх працездатних осіб.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аведян Л. Й., Кузьменко М. В. Легалізація заробітної плати – це крок до кращого життя / Л. Й. Аведян., М. В. Кузьменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.repositoryhneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1982/1.pdf>
2. Агнелко І. В. Тіньова зайнятість населення України: причини, наслідки та шляхи подолання // Вісник Хмельницького національного університету. – 2012. - №2. Т.1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/SocGum/Vchnuekon/2012_2_1/069-074.pdf
3. Гашинський О. Пенсійна реформа: прекрасна далечинь / О. Гашинський // Економічна правда. 2013. - 19 лютого [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/columns/2011/05/17/286016/>
4. Литвиненко В. Фонд і безробіття: як поповнити пенсійний гаманець // Вісник Пенсійного фонду України. – 2013. - №1. - С 13.
5. Луніна І. Держбюджет – 2013: антикризовий, соціально зорієнтований // Вісник Пенсійного фонду України. – 2013. - №1. - С 19-20.
6. Колосюк Г. За межею злиденності // Профспілкові вісті – 2013. - 21 березня [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.psv.org.ua/arts/Spetcvipusk/view-1248.html>
7. Рад Н.С. Тіньова економіка: методологічні аспекти в контексті пенсійної реформи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Tiru/2011_31_1/Rad.pdf
8. Пищуліна С. За принципом особистої відповідальності // Вісник Пенсійного фонду України. – 2013. - №2. - С. 30-32.
9. Свенчіцкі М. Демографічні та фінансові передумови пенсійної реформи в Україні : Прогноз — 2050 / М.Свенчіцкі, Л.Ткаченко, І.Чапко. — К. : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки, 2010. — 72 с.
10. Ярова В.В. Соціальна відповідальність бізнесу та пенсійна реформа / В.В.Ярова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vkh_nau_ekon/2012_6/pdf/15.pdf
11. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
12. Офіційний сайт Пенсійного фонду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pfu.gov.ua/>

Отримано 20.03.2013р.

© **Староста Олександра Петрівна**, аспірант кафедри економіки підприємства, менеджменту і логістики Ужгородського національного університету